

KODIFIKACIJOS IR VARTOSENOS SANTYKIAI DABARTINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE¹

Rita Miliūnaitė

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

---

Didesnis ar mažesnis bendrinės kalbos kodifikacijos atsilikimas nuo vartosenos pokyčių kelia nuolatinį poreikį tą kodifikaciją peržiūrėti. Norint tikslinti ir keisti įteisintas bendrinės kalbos normas, reikia remtis ir bendrosiomis teorinėmis nuostatomis dėl kodifikacijos principų bei kriterijų, ir gerai išmanyti esamą vartosenos padėtį. Tačiau apie kodifikacijos ir vartosenos santykius lietuvių kalbotyros darbuose rašoma ne daug – nepalyginti mažiau nei apie konkrečiuosius vartosenos dalykus ar norminamus kalbos reiškinius. Dėl to pirmiausia reikia glaustai aptarti keletą bendresnių kodifikacijos ir vartosenos ypatumų.

1. KODIFIKACIJOS IR VARTOSENOS SĄVOKOS

Bendrinės kalbos atsiranda ne tiek natūraliu evoliucijos būdu, kiek yra sąmoningai kuriamos ir planuojamos (plg. Romaine, 1994, p. 84). Tad jeigu lyginsime bendrinę kalbą su kitomis, sąmoningai nereguliuojamomis kalbos atmainomis – tarmėmis, socialiniais ir profesiniais dialektais, pamatysime, kad turbūt pats ryškiausias kokybinis jos skirtumas yra **kodifikacija**, kitaip tariant, – bendrinės kalbos normų įteisinimas raštu įvairiuose norminamuosiuose darbuose. Tai yra „bendrinės kalbos vartojimo taisyklės, išdėstytos gramatikose, žodynuose, vadovėliuose, praktiniuose bendrinės kalbos vartojimo patarimuose, žinyuose ir kt.“ (Pupkis, 2005, p. 32).

Kodifikacija paprastai laikoma viena iš kalbos norminimo (t. y. vartosenos tyrimo, normų atrankos pagal tam tikrus principus ir kriterijus, kodifikuotų normų pateikimo mechanizmo) sudedamųjų dalių (plg. Girdenis, Pupkis, 1978, p. 57–58; Principai, 1997, p. 1–3; Miliūnaitė, 2003, p. 42). Kartais kodifikacijos sąvoka vartojama ir plačiau – kaip norminimo sinonimas (Pupkis, 2005, p. 61). Vis dėlto jeigu griežčiau atskirsime norminimą (kodifikavimą) kaip procesą ir kodifikaciją kaip to proceso rezultatą, bus galima sakyti, kad kodifikacija ir yra norminamojo darbo – aprašyti ir įvertinti kalbos reiškinius bendrinės kalbos normų požiūriu – baigiamoji dalis, rezultatas, kuris pateikiamas minėtuose veikaluose.

---

¹ Straipsnis parengtas pagal pirmąją dalį pranešimo, 2005 m. spalio 5 d. skaityto 13-ojoje tarptautinėje Jono Jablonskio konferencijoje „Bendrinė kalba ir visuomenė“, ir papildytas naujais pavyzdžiais. Tema tęsiama kitame straipsnyje „Kodifikacijos ir vartosenos santykių modelis“, kuris skelbiamas 79-ame (2006 m.) žurnalo „Kalbos kultūra“ numeryje.

Vartosenos sąvoka labai plati; mūsų kalbotyroje jos samprata ir vaidmuo norminimo procese ilgainiui kito. Iškeltas esminis vartosenos ypatumas – „materiali kalbos tikrovė“ (plačiau žr. Pupkis, 2005, p. 96–100), o ypač pastaraisiais dešimtmečiais mėginta aiškiau atskirti visuotinę (bendrąją) ir bendrinės kalbos vartoseną². Tam tikri vartosenos požymiai (pavyzdžiui, dažnumas, paplitimas) paprastai minimi tarp keliolikos kriterijų, kuriais remiantis norminami kalbos reiškiniai (plg. Principai¹, 1997, p. 2–3; Miliūnaitė, 2004, p. 45–46; Pupkis, 2005, p. 174). Šis vartosenos aspektas nagrinėjamai temai ypač svarbus, įskaitant ir pačių kalbos vartotojų nuomonės bei jų kalbinių įpročių tyrimus.

2. STATIKA IR DINAMIKA

Įprasta teigti, kad kodifikuotos normos (ypač pagrindiniai jų variantai) privalomos viešajai bendrinei kalbai. Svarbiausios jų vartojimo sritys yra šios:

- valstybės valdymas ir administraciniai santykiai,
- žiniasklaida,
- švietimo ir mokslo sistema (mokykla ir mokomoji literatūra, mokslo kalba, kitataučių mokymas lietuvių kalbos),
- kultūra ir kt.

Tačiau nebūtinai kodifikuotos normos sutampa su tuo, kas funkcionuoja vartosenoje³. Visi, kurie tiesiogiai susiję su bendrinės kalbos kodifikavimu (norminamųjų žodžių, gramatikų, bendrinės kalbos vartojimo rekomendacijų rengėjai), puikiai žino, kad kodifikacija, ypač sparčiau kintančių kalbos lygmenų, daugiau ar mažiau linkusi atsilikti ir nuo vartosenos polinkių, ir nuo vartotojų poreikių.

Tas atsilikimas laikomas neišvengiamu dalyku dėl kelių priežasčių. Objektvyu yra tai, kad gyva, funkcionuojanti kalba nuolat kinta. Subjektyvių priežasčių galima suminėti bent tris: 1) pati kodifikacija yra daugiau ar mažiau subjektyvi (priklausanti nuo konkrečių žmonių kvalifikacijos, jų darbo organizavimo, nuo vartosenos tyrimų būklės ir kt.)⁴; 2) lėta kodifikacijos veikalų leidyba ir per maža kodifikuotų normų sklaida (tačiau dabartiniame informacinių technologijų amžiuje tai nebeturi ar nebeturėtų kelti didelių sunkumų); 3) kalbos vartotojai ne visada palankiai nusiteikę kodifikacijos atžvilgiu (ir dėl minėtos menkos normų sklaidos, ir dėl savo kalbinių įpročių, kurie gali nesutapti su bendrinės kalbos normomis, ir dėl pačios kodifikacijos apsirikimų)⁵.

² Plg. „Kalbos patarimų“ parengiamųjų darbų metu suformuluotą praktikai parankią bendrinės kalbos vartosenos, kaip viešųjų rašytinių ir sakytinių tekstų, kur bendrinė kalba atlieka sau būdingas funkcijas, sampratą (Principai¹, 1998, p. 5).

³ Vartosenoje funkcionuojančių ir nustatytų (kodifikuotų) bendrinės kalbos normų atitikimo lygis nuo seno laikomas vienu iš kalbos kokybės požymių (plačiau: Rannut, 2001, p. 102–106). Lietuvių kalbotyroje apskritai apie bendrinės kalbos kokybės požymius iš pagrindų dar kaip ir nepradėta kalbėti.

⁴ Dar prieš kelis dešimtmečius gerai pasakyta: „Ypač greitai sensta kodifikacija, suformuluota gerai neištyrus normos: ji gali prieštarauti normai jau pačiu kodifikavimo metu“ (Girdenis, Pupkis, 1978, 57). Naujausias pavyzdys – kurios ne kurios „Kalbos patarimų“ leksikos skolininių knygelės (KP (L 1), p. 2005) rekomendacijos; keli atvejai bus minimi ir šiame straipsnyje.

⁵ Plg. P. Kniūkštos aprašytus prieštarinius normų pažeidimus (Kniūkšta, 1994, p. 12–14).

Taigi kodifikacijos ir vartosenos neatitikimas atsiranda dėl svarbiausios jų priešpriešos: būdama statiška kodifikacija visada fiksuoja tik kokio nors laiko bendrinės kalbos būklę, vartosenos momentą, pavyzdžiui, vieną iš galimų konkurencijos etapų variantų⁶. Toks kodifikacijos statiškumas ir vartosenos dinamiškumas nuolat kuria tam tikrą įtampą. Jeigu atotrūkis tarp kodifikacijos ir vartosenos pernelyg didelis, tai trukdo normaliai funkcionuoti bendrinei kalbai ir kelia tos kalbos vartotojų nepasitenkinimą.

Nerečlios normos skatina neigiamą visuomenės požiūrį į bendrinę kalbą kaip į dirbtinę, nenatūralią, atitrūkusią nuo gyvenimo, kurią moka ir geba išmokti bei vartoti tik grupelė kalbos specialistų. Tokia nuomonė Lietuvoje gana populiarė. Štai būdinga jos išraiška: „Dalis lietuvių kalbininkų įvairiais būdais mėgina įtvirtinti ir palaikyti vien jų pačių galvose besirandantį lietuvių kalbos grynumą ir autentiškumą. Pasitelkdami įvairiausias išgalvojamas normas, jie kontroliuoja natūralią kalbos raidą, mėgina įkalbinti ženklaus teikiamos informacijos srautą ir taip pretenduoja tapti prižiūrėtojais kalbos kalėjimo, kuriame bus įkalinta visa šiuolaikinė Lietuvos visuomenė“ (Daugirdas, 2004, p. 535).

Dėl visų minėtų priežasčių bei aplinkybių svarbu nagrinėti kodifikacijos ir vartosenos santykius ir ieškoti būdų, kaip juos reguliuoti. Tačiau pabrėžtina, kad tai jokių būdu neturi būti suprantama kaip mėginimas pateisinti kai kurių kalbos vartotojų neišprusimą ar nepagrįstas neigiamas nuostatas dėl bendrinės kalbos norminimo ir normintojų.

3. BENDRINĖS KALBOS KODIFIKACIJOS PADĖTIS LIETUVOJE

Klausimas platus ir išseinas už šio straipsnio apimties ribų, tad toliau bus suminėti tik keli svarbūs jo aspektai.

3.1. Lietuvių bendrinė kalba jauna, bet stiprios norminimo tradicijos

Lietuvių bendrinė kalba yra nesena, apie šimto metų amžiaus (Zinkevičius, 1992, p. 81 tt; Palionis, 1995, p. 224 tt), o sakininė jos forma dar jaunesnė (plg. Birštonaitė, 2002, p. 268–272). Vis dėlto svarbu tai, kad bendrinė lietuvių kalba turi stiprias norminimo ir priežiūros tradicijas, prasidedančias nuo Jono Jablonskio norminamosios veiklos.

Bendrinės kalbos normų sistema jau yra susiklosčiusi ir įteisinta įvairiuose norminamuosiuose darbuose. Tradicija taip pat galima laikyti įvairiomis formomis visuomenei nuolat teikiamus kodifikuotų normų ir kalbos klaidų sąvadus. Pati bendrinė kalba puikiai pajėgia gyvuoti ir plėtotis savarankiškai, nes tarmių poveikis darosi vis menkesnis arba atvirkštinis: bendrinė kalba ryškiai veikia tarmiškai kalbančių žmonių įpročius (plg. Klimavičius, 2002, p. 10). Tačiau vartosenoje funkcionuoja nemažai neigiamai kodifikuotų (t. y. bendriniais nepripažįstamų) variantų, atsiradusių tiek dėl tarmių, tiek ypač dėl kitų kalbų (daugiausia

⁶ Kodifikacija gali fiksuoti tokį stipriosios variantų konkurencijos etapą, kai tos konkurencijos baigtis dar neaiški (variantai pateikiami kaip sinonimai), nors po kiek laiko vartosenoje konkurencija jau pasirodo esanti susilpnėjusi (vienas variantas ryškiai nukonkuruoja kitą) ir pan.

slavų, o pastaruju metu ir anglų kalbos) poveikio. Nedidelė dalis tokių variantų iš viso nekodifikuoti⁷.

3.2. Vartotojų orientavimasis ne į autoritetus ar prestižinį visuomenės sluoksnį, o į kodifikaciją

Dabartinė sociolingvistinė padėtis Lietuvoje tokia, kad dar nėra susidariusios aiškišios socialinės klasės ar sluoksnio, kuris vartotų prestižinę bendrinę kalbą. Todėl sąmoningai palaikyti bendrinės kalbos normas kol kas yra labai svarbu, ir bendrinės kalbos vartotojai labiau linkę orientuotis į kodifikaciją, o ne į kokius nors gyvus autoritetus.

Taigi kodifikacijos ir jos priežiūros institucijų (Valstybinės lietuvių kalbos komisijos, Valstybinės kalbos inspekcijos) vaidmuo Lietuvoje šiuo metu didelis. Antra vertus, visuomenės nuomonės tyrimai rodo, kad ir šių institucijų veikla visuomenėje vertinama gana priešaringai (Miliūnaitė, 2006).

3.3. Kodifikacijos ir vartosenos santykių neapibrėžtumas

Tų bendrinės lietuvių kalbos vartotojų, kurie ne vienu atveju nėra patenkinti kodifikacija, reakcija į kai kurias kodifikuotas normas ir reikalavimų jų laikytis paprastai būna dvejopa: „aš taip nesakau“ arba dar griežčiau – „niekas taip nesako“. Keli būdingesni pavyzdžiai. Kodifikuota tarties norma yra *bībras* (su ilguoju *e*, tradicija bent nuo 1932 m. N. Niedermanno „Lietuvių rašomosios kalbos žodyno“, 1948 m. „Lietuvių kalbos rašybos žodyno“ iki pat DŽ_{se}), o vartosenoje aiškiai vyrauja variantas su trumpuoju *e*: *bèbras*. Skolinio *stèpè* kodifikuota atvirkščiai: variantas su trumpuoju balsiu, o vartosenoje linkstama prie ilgos šaknies varianto *stīpè*. DŽ_{se} kodifikuotas tik variantas *stabdys*, o vartosenoje paplitęs *stabdis* (ypač dažna daugiskaita *stābdžiai*, o ne *stabdžiai*)⁸. Visais šiais trim atvejais dėl nerealaus įteisintos normos kalbos vartotojų iki šiol diskutuojama įvairiose pastarojo meto interneto diskusijose.

Taip pat vartotojų nepasitenkinimą kelia ir kai kurių vartosenoje įsigalėjusių normų neįteisinimas – jie kodifikacijos darbuose jų paprasčiausiai neranda ir nežino, kaip elgtis⁹. DŽ_{se} atsirado *žiniasklaida*, *jogurtas*, bet vis dar nėra nei *reitingo*, nei juolab *iverčio*, nei *sauskelnių*, nei *makiažo*. Nėra netgi administracinei kalbai ir kitoms bendrinės kalbos sritims aktualaus ir senokai vartojamo žodžio *žyma*, kuris Lietuvių kalbos

⁷ Tai ne tik nespėjami įvertinti naujažodžiai ar kiti nauji kalbos dalykai, bet ir per neapsižiūrėjimą pro normintojų akis praslydę reiškiniai (plg., pavyzdžiui, nuomonę dėl prielinksnio *ant* vartojimo tokiuose junginiuose kaip *šaukti ant viso kaimo* (Mataitytė, 2004, p. 8–11); dėl senesniuose žodynuose buvusio, o dabar nutylimo skolinio *pižonas*: „Taigi lietuvių kalboje *pižonas* yra toks pakibęs žodis – lyg yra, lyg ne – nepateiktas jau naujuosiuose „Tarptautinių žodžių žodynuose“ (1985, 2000, 2001), nekalbant jau apie „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (1954, 1972, 1993, 2000). Gana neapibrėžtos ir jo reikšmės“ (Klimavičius, 2005, p. 3).

⁸ Plačiau žr. pirmoje nuorodoje minėtame šio straipsnio tęsinyje „Kodifikacijos ir vartosenos santykių modelis“.

⁹ Antai „Anglų-lietuvių kalbų žodynėlių“ JAV lietuvių išeivių vaikams rengianti autorė remiasi DŽ_{se}, kaip naujausiu bendrinės kalbos žodyno normų veikalu, tačiau neradusi jame žodžio *dėlionė*, ima abejoti, ar tas žodis norminis. Šiuo atveju oficialiąją *dėlionės* kodifikaciją gali patvirtinti tik tai, kad didžiųjų kalbos klaidų sąrašo nevertotinių naujųjų svetimybų dalyje ji pateikiama kaip vienas iš anglybės *puzlis* (*pūzlė*) atitikmenų.

komisijos nutarimu Nr. 30 dar 1989 m. pripažintas kaip vartotinas vietoj vertalo *atžyma*¹⁰.

Geroka mįslė kalbos vartojams turėtų būti tarptautinių žodžių *terminas* ir *termosas* kirčiavimas. Naujausiose Valstybinės lietuvių kalbos komisijos kirčiavimo rekomendacijose pateikti du žodžio *termosas* kirčiavimo variantai: vienas – tradicinis¹¹ su tvirtagaliu *er* skiemeniu (*te»mosas*) ir antras – su trumpuoju tarptautiniu *e* (*tèrmosas*) (Rekomendacija K-4, 2003, p. 26). Ar iširta, kas realiai taria tvirtapradiškai? Ar vartotojai tikrai jaučia skirtumą nuo tegu ir kitos kilmės, bet visada teikto tvirtagališkai kirčiuoti, pavyzdžiui, žodžio *te»minas* arba kad ir nuo lietuviško žodžio *te»linasi* kirčiavimo? DŽ_{5e} ir *termosą*, ir *terminą* kirčiuoja tvirtagališkai, būdvardį *tèrminis*, *-ė* – tvirtapradiškai. TŽŽ (2001) taip pat kirčiuoja tvirtagališkai *te»minas*, bet tik *tèrmosas* ir *tèrminis*, *-ė*.

Taigi padėtis gana paradoksali. Nors pripažįstama, kad „apskritai kodifikuoti galima tai, kas yra, o ne siektinus pavyzdžius ir taisykles“ (Klimavičius, 2002, p. 21), tačiau bendrinės kalbos vartotojai, kad ir norėdami remtis kodifikacija, ne visada gali tai daryti. Tokie ir panašūs atvejai negali likti be kodifikuotojų dėmesio, nes tai ženklas, kad arba vartosenoje, arba kodifikacijoje, arba galų gale normų skaidos sistemoje ne viskas yra gerai.

Išsamių ir sistemų dabartinės vartosenos ir jos santykių su kodifikuotomis normomis tyrimų ir šios srities teorinių darbų lietuvių kalbotyroje labai trūksta. Nagrinėjami daugiausia atskiri faktai, nematoma visumos, nors negalima sakyti, kad nieko nedaroma. Pavyzdžiui, pastaruoju metu nuosekliai peržiūrimos kirčiavimo normos ir dalimis pateikiamos kaip minėtos kirčiavimo rekomendacijos (Pakerys, 2003, p. 4–5). Tačiau net įvairūs paskiri vartosenos ir vartotojų nuomonių stebėjimai ir tyrimai patvirtina, kad dabartinė bendrinė lietuvių kalbos vartosenos ir kodifikacija yra kai kuriais atvejais daugiau ar mažiau atitrūkusios viena nuo kitos.

Iš to galima daryti dvi prielaidas: 1) kai kurios kodifikuotos bk normos netvirtos, nenusistovėjusios ir jas reikia stiprinti; 2) kodifikacija kai kur atsilieka nuo vartosenos polinkių ir ją reikia keisti (šalinti atgyvenusią ir pildyti naujai).

4. KODIFIKUOTŲ NORMŲ ŠALTINIŲ PRIEŠTAROS IR KODIFIKACIJOS TARPSNIAI

Kodifikacijos ir vartosenos santykių neapibrėžtumą lemia dar vienas dalykas – dabartinių kodifikacijos šaltinių ypatumai.

Leidžiami nauji norminamieji (ar bent tokios pakraipos) darbai arba atnaujinami seni leidimai („Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“, „Dabartinės lietuvių kalbos gramatika“, „Kalbos patarimai“, „Vietovardžių žodynas“, „Tarptautinių žodžių žodynas“

¹⁰ „Apsvarsčiusi terminus, vartojamus ant dokumento dedamam spaudui ar įrašui reikšti, Lietuvių kalbos komisija n u t a r i a : Kalbos požiūriu neteiktino termino *atžyma* vietoje vartoti tos pačios šaknies nepriešdėlinį žodį *žyma*, pvz.: *dokumento gavimo žyma*, *dublikato žyma*“ (LKKK, 1991, p. 30).

¹¹ Plg. „Lietuvių kalbos rašybos žodyną“, kur tarptautiniai žodžiai *terminas* ir *termosas* kirčiuojami tik tvirtagališkai (LKRŽ, 1948, p. 354); taip pat yra ir „Lietuvių kalbos vadove“, tik žodžio *termosas* ten teikiamas trumpesnis variantas *termas* (LKV, 1950, p. 549–550).

ir kt.), teikiamos Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijos, nekalbant apie pastarojo meto įvairių sričių terminų žodynų gausą. Tai verčia peržiūrėti pačią kodifikaciją, įvertinti kalbos raidos pokyčius (plg. Keinys, 2004, p. 78–81). Tačiau bendrinės kalbos vartotojai pastebi ne vieną koliziją tarp $D\check{Z}_{5e}$ ir KP teikinių, $D\check{Z}_{5e}$ ir VLKK kirčiavimo rekomendacijų ir pan.

Tarkim, „Kalbos patarimuose“ (KP (L1), 2005, p. 22) būdvardis *aršus*, *-i* pateikiamas kaip vengtinas, taigi vertinamas kaip nenorminis žodis, o $D\check{Z}_{5e}$ jis iki šiol pripažįstamas kaip aiški bendrinės kalbos norma¹². Skolinys *kantas* $D\check{Z}_{5e}$ nurodomas kaip vartotinas reikšme „lygintuvu daroma kelnių briauna“ ir neteiktinas kaip geometrijos terminas reikšme „dviejų plokštumų sandūros linija“, taip pat reikšme „įsiuvas“ (t. y. įsiūta drabužio dalis). „Kalbos patarimai“ (KP(L1), 2005, p. 63) ši žodį vertina kaip iš viso nevartotiną (*svet. ntk.*) jokia reikšme. Žodis *perimetras* $D\check{Z}_{5e}$ kirčiuojamas tik *perimètras*, o TŽŽ (2001) – tik *perimètras*.

Taigi kodifikuotų normų šaltinių nesutikimai ir prieštaros reiškiasi tokiais atvejais:

- a) tas pats kalbos reiškinys į vienus šaltinius patenka, į kitus – ne,
- b) kodifikuojant neišlaikomas vertinimo laipsnių kaitos nuoseklumas (vienur tas pats reiškinys laikomas norma, kitur paskelbiamas ne norma),
- c) tas pats kalbos reiškinys kodifikuojamas skirtingai (vienur įteisinamas vienas reiškinio variantas, kitur kitas).

Tokios norminamųjų darbų prieštaros kelia keletą svarbių klausimų: ar kodifikuotų normų šaltiniai gali būti keli? Jei taip, kaip tarpusavy derą šių leidinių teikiamos bendrinės kalbos normos? Ar apskritai gali smarkiai skirtis maždaug tuo pačiu metu leidžiamų norminamųjų darbų teikiniai?

Negalima nematyti, kad lietuvių bendrinės kalbos kodifikacija yra pasiekusi naują raidos tarpsnį: ji pasidarė daugialypė ir daugiapakopė. Nėra (o ir nebegali būti) vieno visa aprėpiančio ir išsamiai naujausią kodifikaciją pateikiančio veikalo¹³. Be VLKK nutarimais patvirtintų teigiamosios ir neigiamosios kodifikacijos¹⁴ darbų (pavyzdžiui, „Lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos“ (1992), didžiųjų klaidų sąrašo), esama VLKK

¹² Galima spėti, kad dėl šio žodžio vertinimo KP įvyko nesupratimas, nes galutiniuose VLKK pakomisės svarstytuose variantuose, iki teikiant leidyklai, jis vertintas kaip norminis žodis, greta kurio gali būti sinonimiškai vartojami ir kiti žodžiai *piktas*, *-a*, *kerštingas*, *-a*, *smarkus*, *-i* ir pan. Tačiau kalbos vartotojai negali spėlioti ir mato tai, kas skelbiama minėtoje knygelėje. Kad ir kaip būtų, tokio vertinimo laipsnių šuolio daugeliu kitų keblesnių atvejų šiame leidinyje išvengta (pavyzdžiui, skolinių *rūbas* ir *cepelinas* vertinimas, atsižvelgus ir į $D\check{Z}_{5e}$ teikinius, ir į vartotojų nuomonę, paliktas negriežtas; šie skoliniai gali būti vartojami bendrinėje kalboje kaip lietuviškų atitikmenų sinonimai).

¹³ Palyginkime kad ir prieškarinio Lietuvoje leistus norminamuosius darbus. Jų buvo nedaug, bet jie buvo gana universalūs. Pavyzdžiui, 1939 m. Kaune išleistas nedidelės apimties „Kalbos patarėjas“ (parengtas L. Dambrausko, redaguotas A. Salio ir P. Skardžiaus) atitiko to meto bendrinės kalbos vartotojų poreikius: jame buvo sudėti aktualiausi vartosenoje svyruojantys rašybos, kirčiavimo, tikrinių žodžių vartojimo ir, be abejo, žodyno ir gramatikos dalykai. Panašiai ir „Lietuvių kalbos rašybos žodynas“ (LKRŽ 1948) apėmė svarbiausius bendrinių ir tikrinių žodžių rašybos, skyrybos, kirčiavimo, formų vartojimo ir žodyno dalykus.

¹⁴ Pagal kalbos reiškinų vertinimo pobūdį kodifikacija gali būti teigiamoji (nustatanti, kas vartotina) ir neigiamoji (apibrėžianti, kas nevartotina).

apsvarstytų, bet galutinai neaprebuotų kolektyvinių rekomendacinių leidinių¹⁵; aiškiausi pavyzdžiai – „Kalbos patarimų“ serija ir „Vietovardžių žodynas“ (2002). Taip pat randasi nemažai į norminius pretenduojančių darbų, kurie skelbiami įvairių autorių ar institucijų, bet nėra VLKK nei svarstyti, nei aprobuoti (plačiau žr. Pupkis, 2005, p. 330–331). Neišleistinos iš akių ir pavienės kalbinėje spaudoje ir interneto terpėje teikiamos kalbos rekomendacijos.

Taigi pastaruoju metu aiškiai išryškėjo keli kodifikacijos tarpiniai: pirminė kodifikacija, kai visuomenei **siūlomas** vienoks ar kitoks kalbos reiškinių vertinimas, ir galutinė kodifikacija, kai tie siūlymai **įtvirtinami** kolektyviais **nutarimais** (plg. Pupkis, 2005, p. 140–141, p. 156, p. 263). Nesant aiškios bendros norminimo strategijos, skirtingų kodifikacijos šaltinių dermė lieka atviras ir opus klausimas.

5. KODIFIKACIJOS METODIKA

Normintojų uždavinys – ieškoti būdų, kaip kodifikacijos ir vartosenos atotrūkį kiek įmanoma mažinti. Praktikos tikslams ypač svarbu nustatyti realiai funkcionuojančių variantų sąsajas su kodifikuotomis normomis: „Labiausiai mokslinės lingvistinės analizės reikalingi variantai ir klaidos, ypač objektyvios vartosenos ir pagal prigimtį subjektyvios normalizacijos (normų kodifikacijos) prieštaravimai ir susikirtimai“ (Klimavičius, 2002, p. 22).

Tam neužtenka būti gerai susipažinus su dabartine vartosenos ir kodifikacijos būkle, t. y. konkrečių kalbos reiškinių funkcionavimu ir vertinimu. Reikia turėti kodifikacijos metodiką – numatyti etapus ir būdus, kaip turi vykti kodifikavimo procesas.

Kodifikacija kelia ir nemažai bendresnių klausimų, į kuriuos neatsakius sunku tikėtis, kad norminamajame darbe nebus išvengta nenuoseklumų ir prieštaravimų. Keletą tokių klausimų jau senokai mūsų kalbinėje spaudoje yra paskelbusi latvių kalbininkė Ina Druvietė:

1) kokios yra kalbininkų kišimosi ribos ir kompetencija konkuruojančių variantų kovoje?

2) ar būtina skatinti (remti) greitesnę objektyviai labiau pageidaujamo varianto pergale, kodifikuojant jį žodynuose, gramatikose ir kituose normų šaltiniuose?

3) kokiu momentu tai daryti, kad būtų pašalintas normų šaltinių anachronizmas – normos statuso priskyrimas pasenusiems ar neperspektyviems variantams?

Atsakymus į šiuos klausimus, pasak kalbininkės, lemia ir pripažinta variantologijos teorija, ir kiekvienos konkrečios kalbos norminimo istorija bei tradicijos (Druvietė, 1989, p. 266). Apskritai „kalbų planavimas, t. y. kryptingos pastangos daryti poveikį realiajam vartojimui (*use*) ir vartosenai (*usage*), turi atitikti daugybę reikalavimų, sąlygų, patenkinti daugybę poreikių“ (Christian, 1994, p. 38).

Čia galima tik pripažinti, kad kol kas neturime jokio mūsų pačių teorinio darbo, kuriame būtų išsamiai gvildenami panašūs klausimai. Nėra ir visuotinai priimto dokumento, kuriame kodifikavimo metodika būtų nuosekliai apibūdinta etapais nuo pradžių iki galo. Turime tik tos metodikos fragmentų: 1) retkarčiais peržiūrimą ir atnaujinamą

¹⁵ Toks „negalutinio sprendimo“ kodifikacijos lygmuo reikalingas ir suprantamas, tikintis visuomenės reakcijos ir pasiliekant galimybę tikslinti bei pildyti šios rūšies leidinius, o vėliau pateikti pagrįstesnį ir praktiškai patikrintą jų variantą.

kodifikavimo principų ir kriterijų sistemą (plg. Kriterijai, 1938, p. 143–144; Palionis, 1961, p. 5–22; Girdenis, Pupkis, 1996, p. 1–5; Principai₁, p. 1997; Pupkis, 2005, p. 157–176 ir kt.); 2) vertinimo laipsnių sistemą (Miliūnaitė, 2003₂, p. 97–104).

Aptariant kodifikavimo principus (nekalbant apie kriterijus), dažniausiai iškeliami šie: lanksčiojo pastovumo, norminimo tradicijos ir normų keitimo per variantus, neperšokant kelių vertinimo laipsnių. Paprastai net jei kodifikacija būna labai smarkiai atitrūkusi nuo vartosenos polinkių¹⁶, vis tiek tik retais atvejais ją ryžtamasi keisti iš esmės. „Kodifikuota norma keistina tik per variantus. Pavyzdžiui, teikiant naujus variantus, kaip pagrindinė nurodytina ankstesnė kodifikuota forma – anksčiau teikti variantai prireikus gali būti sukeičiami vietomis. Vėliau antrosios gretybės galima ir atsisakyti, bet tik įsitikinus, kad ji retai bevartojama“ (Principai₁, 1997, p. 3; t. p. plg. Pupkis, 2005, p. 157). Vienas iš būdų naikinti dabartinės kodifikacijos prieštaras ir būtų nuostata nuosekliau ir tvirčiau laikytis bent šių deklaruojamų kodifikavimo principų.

IŠVADOS

1. Dabartinės lietuvių kalbos norminamajame darbe gana ryškiai matyti kodifikacijos ir vartosenos santykių nederms. Tai lemia ir objektyvios priežastys (kodifikacijos statika ir vartosenos dinamika, t. y. natūrali kalbos normų raida), ir keli subjektyvūs dalykai (pačios kodifikacijos daugialypiškumas ir subjektyvumas, priklausantis nuo normintojų kvalifikacijos bei norminamojo darbo organizavimo; vartosenos tyrimų stoka; ne visada teigiamos vartotojų nuostatos dėl kalbos norminamojo darbo ir normintojų veiklos).

2. Kodifikacijos ir vartosenos santykius sunkina pačių kodifikacijos šaltinių nesutikimai ir prieštaros: a) tas pats kalbos reiškinys į vienus šaltinius patenka, į kitus – ne; b) kodifikuojant neišlaikomas vertinimo laipsnių kaitos nuoseklumas; c) tas pats kalbos reiškinys kodifikuojamas skirtingai.

3. Tam kad kodifikacijos ir vartosenos santykiai būtų geriau sureguliuoti ir kad sumažėtų kodifikacijos šaltinių prieštarų, reikia: a) vientisos kodifikavimo metodikos, b) nuoseklių vartosenos ir kodifikacijos santykių tyrimų, c) normintojų darbo koordinavimo.

Gauta 2006 04 20

Parengta 2006 05 02

Literatūra

Birštonaitė R. Kai kurie anglų, slovakų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai. *Archivum Lithuanicum*. 2002. 4. P. 265–272.

Christian D. Kalbų planavimas kalbotyros požiūriu. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. Vilnius: Gimtoji kalba. 1994. P. 29–40.

Daugirdas T. Kalba be žado. *Naujasis židinys-Aidai*. 2004. Nr. 11(167). P. 535–536.

Druviete I. Morfoloģiskie varianti normalizācijas vīstures aspektā. *Baltistika*. 1989. T. III (2 priedas). P. 265–272.

¹⁶ Svarbu pabrėžti, kad polinkiai čia turimi galvoje tie, kurie nėra priešingi lietuvių kalbos esmei ir dėsniams. Polinkių gali būti ir smarkiai prieštaraujančių mūsų kalbos dvasiai (svetimų kalbų įtaka), tačiau norminimo principai ir kriterijai užkerta kelią tokius polinkius tiesmukai susieti su kodifikacija.

- DŽ_{sc} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Elektroninis leidimas. Vyr. red. St. Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003.
- Girdenis A., Pupkis A. Bendrinės kalbos norminimo ir kodifikavimo principai. *Baltų kalbos ir jų tyrinėjimo metodai*. Vilnius, 1978. P. 53–66.
- Girdenis A., Pupkis A. Kalbos norminimo principai. *Gimtoji kalba*. 1996. Nr. 8. P. 1–5.
- Keinys S. „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ per penkiasdešimt metų. *Kalbos kultūra*. 2004. Nr. 77. P. 76–83.
- Klimavičius J. Lietuvių bendrinė kalba: ribos ir beribiškumas, sistema, norma ir kodifikacija. *Terminologija*. 2002. Nr. 9. P. 7–25.
- Klimavičius J. *Pižonas* – iš balandžio, bet ne balandis. *Gimtasias žodis*. 2005. Nr. 11. P. 2–4.
- Kniūkšta P. Apie nukrypimus nuo kalbos normų. *Kalbos kultūra*. 1994. Nr. 66. P. 5–18.
- KP (L 1) – *Kalbos patarimai*. Kn. 4: *Leksika: 1. Skolinių vartojimas*. Teksto aut. Danguolė Mikulėnienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- Kriterijai – Bendrinės kalbos normalizacijos kriterijai. *Gimtoji kalba*. 1938. Nr. 9(59). P. 143–144.
- LKKN – *Lietuvių kalbos komisijos nutarimai (1977–1990)*. 2-as pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo, 1991.
- LKRŽ – *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*. Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodžių ir mokslo literatūros leidykla, 1948.
- LKV – *Lietuvių kalbos vadovas*. Sud. Pr. Skardžius, St. Barzdukas, J. M. Laurinaitis. Tiubingenas, 1950.
- Mataitytė I. Apie vieną neįvertintą konstrukciją. *Gimtoji kalba*. 2004. Nr. 2. P. 8–11.
- Miliūnaitė R. *Lietuvių kalbos gramatikos norminimo pagrindai*. Serija *Opera linguistica Lithuanica*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003₁.
- Miliūnaitė R. Kalbos reiškinių vertinimo laipsniai. *Acta linguistica Lithuanica*. 2003₁. Nr. 48. P. 97–104.
- Miliūnaitė R. Skolinių vertės motyvacija. *Skoliniai ir bendrinė lietuvių kalba* (mokslo straipsnių rinkinys; sud. Jurgita Girčienė). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2004. P. 30–54.
- Miliūnaitė R. Internetinė visuomenė ir kalbininkai: pokalbis įmanomas? [iteikta spausdinti mokslo straipsnių rinkiniui *Bendrinės kalbos norminimas ir vartojimas*], 2006.
- Pakerys A. Kaip kirčiuoti? *Gimtoji kalba*. 2003. Nr. 8. P. 4–5.
- Palionis J. Apie literatūrinės kalbos norminimo pagrindus bei kriterijus. *Dabartinė lietuvių kalba*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961. P. 5–22.
- Palionis J. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Principai₁ – Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas. *Gimtoji kalba*. 1997. Nr. 4. P. 1–3.
- Principai₂ – Kalbos praktikos patarimai: trečiasis leidimas. Darbų gairės. *Gimtoji kalba*. 1998. Nr. 12. P. 1–10.
- Pupkis A. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasias žodis, 2005.
- Rannut M. Literary language and its quality (abstract). *Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded*. Tallinn, 2001. P. 102–106.
- Rekomendacija K-4 – Rekomendacija dėl kai kurių daugiaskiemenių svetimos kilmės daiktavardžių kirčiavimo. *Gimtoji kalba*. 2003. Nr. 10. P. 26.
- Romaine S. *Language in society*. Oxford University Press, New York, 1994.
- TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma litera, 2001.
- Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija 5. Bendrinės kalbos iškilimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

Rita Miliūnaitė

THE RELATION BETWEEN CODIFICATION AND ACTUAL USAGE IN MODERN LITHUANIAN

S u m m a r y

Codification (i.e. validation of the standard language norms in written form) has always been lagging behind the actual usage to a smaller or larger extent, and it is naturally taken as inevitable. However, if the gap is very big, the standard language (SL) may have problems in functioning and is likely to cause anxiety among SL users.

Research into the opinion of SL users attest to the fact that currently there is a gap lying between standard Lithuanian and its codification. Besides objective reasons (the statics of the codification and the dynamics of the usage), there are some subjective reasons: the qualification of codifiers and the organization of their work, the lack of research works on usage, some contradictions in different codification works, etc.

Hence the following assumptions might be made: 1) some codified norms of the SL are not stable or sufficiently strict; 2) the codification in some cases is lagging behind some tendencies of the actual language usage and must be changed.

The goal of linguists is to find ways to narrow the gap between the codification and the actual usage. Therefore, it is important that they have a sufficient understanding of the present situation of the language usage and codification, i. e. of the functioning and assessment of particular cases. The relationship between codification and actual usage should be treated in more general terms trying to identify some regularities of their identity and discontinuity, and a general methodology of the codification work must be prepared.